

LICHAAM, HUIS, STAD OF DE INTERACTIE TUSSEN BELICHAMING, BEWONING EN BESCHAVING

Bernd Jager

Het lichaam, een fundamenteel evenbeeld van het huis en de stad

Het huis, het lichaam en de stad vormen elk een bevoorrechte eenheid van wederzijdse betrokkenheid. Het is hier dat het menselijk leven een eigen plaats krijgt, waar het zich concentreert, waar het een oorsprong en een uitgangspunt vormt van waaruit zich een tijdelijke en ruimtelijke wereld ontwikkelt.

Het 'hier' en het 'daar', het 'vroeger' en het 'later' manifesteren zich alleen in een *gesitueerd* leven dat zich door een hemel overkoepeld weet, door een gastvrije aarde gedragen wordt en door een drempel, die een binnen van een buiten scheidt, beschermt is. Binnen de grenzen van zulk een gesitueerd leven, omringd door het aantrekkelijke en het afstotelijke en uitgenodigd tot het doen en laten van bepaalde acties, tekent zich een oorspronkelijke geografie af die 'plaats maakt' voor een voorwaarts en een achterwaarts, een links en een rechts, een dichtbij en een veraf. Daarom heeft een robot – van nature geen bezitter van een lichaam – noch een eigen huis of stad, noch een verte of nabijheid, noch het lelijke of het afschuwwekkende. Wat geen lichaam bezit en dus nergens 'thuishoort', leeft ook zonder geografie van hoog en laag, van ver of nabij, van eerder of later, van lelijk of mooi, van waar of onwaar, van goed of slecht.

In eigenlijke zin nemen het huis, het lichaam en de stad niet zomaar een plaats in of zijn ze niet alleen gesitueerd. Veeleer scheppen zij zelf een plaats en een situatie. Het is immers niet zo dat er eerst plaats is die dan door huizen en lichamen wordt 'ingenomen'. Daartegenover moeten we onderkennen dat met deze vormen van belichaming voor het eerst een 'plaats' in de wereld ontstaat, want slechts als wonende belichaamde wezens vinden we toegang tot een menselijke wereld.

Het huis, het lichaam, de stad zijn de plaatsen waar we geboren en herboren worden en van waaruit we in een grotere wereld stappen. Een van de interessantste uitdagingen van onze tijd bestaat erin deze drie fundamentele begrippen met elkaar te vervlechten, hun onderling verband nieuw leven in te blazen, hun onderliggende eenheid opnieuw te beleven in onze moderne denkwereld en in onze moderne (of postmoderne) architectuur.

Binnen de christelijke traditie treffen we evocaties aan tussen gebouw en lichaam in Paulus' brief aan de Colossenzen. Hij heeft het over Christus als "het hoofd van het lichaam dat de kerk is" en over zijn eigen bereidheid om te lijden "in

het belang van het lichaam van Christus dat de kerk is" (Col. 1:18-24). Het is in dit licht dat de kruisvormige basilica het symbool van het lichaam van de gekruisigde Jezus is geworden. Zoals bekend symboliseert in de middeleeuwse kerk het koor het hoofd van Christus, terwijl het transept het zinnebeeld is van de uitgestrekte armen en het schip Christus' lichaam en benen.

De geschiedenis van de Sint-Pietersbasiliek weerspiegelt duidelijk de blijvende aandacht voor dit symbolisme. De oorspronkelijke basilica met het houten dak heeft Rosselino in de vijftiende eeuw onder paus Nicolaas V hertekend. Een beschrijving van de toenmalige plannen verraden de duidelijke belangstelling voor de overeenstemming tussen het gebouw en het beeld van Christus¹. Clemens VIII zou de gecentraliseerde gebouwen van Bramante en Michelangelo hebben verworpen, omdat ze die overeenstemming niet duidelijk weerspiegelden. Toen in de zeventiende eeuw Bernini de Piazza San Pietro creëerde, kreeg hij veel kritiek, omdat het ontwerp niet overtuigend met een menselijk lichaam met uitgestrekte armen harmoniseerde².

De overeenstemming van de Kerk als het huis van de spirituele gemeenschap met de stad als het huis van een grotere seculiere gemeenschap is de middeleeuwse bouwmeesters niet ontgaan³. Vanaf het begin van de christelijke beschaving is men er bovendien van uitgegaan dat de Kerk niet alleen het lichaam van Christus is, maar dat het eveneens een schakel is tussen een aardse en een hemelse stad. Christian Norberg-Schulz heeft gewezen op de paleo-christelijke basilica uit de oudheid. Men ervaarde toen de voorzijde van het kerkgebouw als de poort van de stad, het schip en het transept als de hoofdstraten en de absis met de troon van Christus als de keizerlijke aula⁴.

De gothische kathedraal versterkt deze verwijzing naar de stad. Maar waar de christelijke basilica de nadruk op het stedelijk karakter van de hemelse stad legt, benadrukt de kathedraal de hemelse aspecten. Alberti's grote kerk in Mantua, de San Andrea, heeft een voorgevel waarin de triomfboog een uitdrukking is van de rol van de kerk als poort – toegang tot de hemelse stad. Zowel Alberti (1404-1472) als Palladio (1508-1580) beschrijven de stad als een soort huis, en het huis als een soort stad. Vooral Palladio streeft in al zijn bouwwerken naar symmetrie, ingegeven door het menselijk lichaam. Hij heeft het over de ruggengraat, de neus en de mond, over de benen, ogen en oren van een huis⁵. In het werk van Francesco di Giorgio Martini wordt het thema van de wederzijdse betrokkenheid van het lichaam, het huis en de stad bijna een obsessie. In zijn gedetailleerde stadsplannen doet elk deel van de stad denken aan een analoog deel van het menselijk lichaam. Het antropomorfisch thema vindt ook zijn toepassing in particuliere gebouwen en zelfs in onderdelen van deze gebouwen, zoals de kroonlijsten en de kolommen⁶.

De bouwers uit de Renaissance wijden evenveel aandacht aan deze aspecten als de meesters uit de oudheid. Voor hen is Vitruvius een stichtend voorbeeld: hij neemt het lichaam immers als het vertrekpunt voor de beschouwing over orde en verhouding, zoals die in gebouwen hun toepassing zouden moeten vinden:

De natuur heeft namelijk het lichaam van de mens zo vormgegeven, dat zijn gezicht vanaf de kin tot de bovenkant van het voorhoofd, waar het haar begint, een tiende van het hele lichaam is, even lang als bij gestrekte hand de afstand tussen de pols en het topje van de middelvinger. (...) De overige ledematen hebben eveneens zulke afmetingen, dat ze tot elkaar en tot het hele lichaam in verhouding staan. (...) Evenzo moeten de bouwgeledingen van tempels in hun afzonderlijke delen verhoudingen hebben die met de totale omvang van het hele gebouw volmaakt overeenstemmen⁷.

Galen schreef in de zelfde geest over de Griekse theorie der proporties:

Chrysippus is van mening dat schoonheid niet ligt in de elementen, maar in de harmonische verhouding van de delen van één vinger tot een andere vinger, van al de vingers tot de rest van de hand, van de voorarm tot de hele arm, en ten slotte van alle delen tot alle andere delen, zoals in de canon van Polycletus beschreven⁸.

Deze klassieke canons van schoonheid zijn, binnen de huidige context, voor ons niet rechtstreeks van belang, tenzij dan het feit dat ze het verband tussen belichaming en bewoning voortdurend hebben benadrukt. Het is nooit mogelijk geweest over gebouwen te spreken zonder een nadrukkelijke of stilzwijgende verwijzing naar het menselijk of dierlijk lichaam. Deze vroege esthetische theorieën, die in de visuele kunsten werden toegepast, wijzen erop dat noch de Romeinen, noch de Grieken of zelfs de Egyptenaren aan de schoonheid van een gebouw konden denken zonder tegelijk de herinnering aan de schoonheid van het menselijk en dierlijk lichaam op te roepen.

Na een periode van esthetische starheid komt deze gevoeligheid opnieuw in de visuele kunst tot uitdrukking. Charles Jencks komt in zijn boek over postmoderne architectuur tot de conclusie dat:

De doorslaggevende metafoer, die recente architecten sinds kort tonen, voortvloeit uit de organische traditie van het modernisme en zeer nauw samenhangt met lichaamsbeelden en het chronologisch verband van de mensheid met de natuur en het dierenrijk. Het menselijk lichaam, het gelaat, de symmetrie van dierlijke vormen worden de grondslag voor een metafysica die de mens onmiddellijk en als relevant ontdekt⁹.

De menswetenschappen vinden hier een interessante taak en uitdaging. Nadenken over de onderlinge verbanden tussen het lichaam, het huis en de stad of het dorp op verschillende tijdstippen en tegen verschillende culturele achtergronden, belooft een leerzame oefening te worden. We kunnen ons afvragen of standpunten met betrekking tot het lichaam vaak, of misschien altijd, in standpunten met betrekking tot gebouwen en omgekeerd worden weerspiegeld. Zou een zuiver functionele, mechanistische benadering tot uiting komen in een al even functionele benadering van huizen en steden? Zou een opvatting van het lichaam als een materieel omhulsel van een immateriële ziel een weerslag hebben op de architectonische opvatting van

het huis en de stad als louter materiële containers van een menselijke vracht? Zou een openlijke desinteresse voor de schoonheid van het vlees tot een verlies aan waardering voor hout en steen leiden? Zou er een verband kunnen zijn tussen de hedendaagse overbelangstelling voor de medische aspecten van het lichaam en het feit dat vele moderne flatgebouwen er uitzien als ziekenhuizen en zoveel universiteiten als operatiezalen? Zou het mogelijk zijn een inzichtelijke relatie te leggen tussen *l'homme machine* van De la Metrie en de *Machine à vivre* van Le Corbusier? Zou het aanvaardbaar zijn, hoewel misschien enigszins grappig, om Baron Haussmann als de pionier van de *bypass-operaties* te beschouwen? En zou een dergelijke nauwkeurige studie niet meer licht werpen op de gekwelde uitdrukking van Freud in zijn *Das Unbehagen in der Kultur* waarin hij de mens ziet als een *Prothesengott*, een god met pijnlijke, slechtpassende protheses, ontworpen door een machtige, gemechaniseerde en kunstmatige beschaving? Freuds bedenking had ongetwijfeld een autobiografische dimensie, maar zij boet daarbij niet aan zeggingskracht voor onze tijd in. Zij doet ons zeker denken aan vele moderne gebouwen als slecht passende kunstmatige ledematen. Deze metafoer doet ons echter ook dromen van een beter passende bewoning, waarin de wrede grens tussen ons vlees en het vlees van de ons dragende materiële wereld niet langer bron is van pijn en frustratie, maar waar deze grens ons uitdaagt tot denken en herdenken, en tot het scheppen en vieren van passende en sprekende vormen.

Het lichaam, het huis en de stad als gegevens van het zichtbare en als bronnen van zien.

Als we ons afvragen wat het betekent de wereld te bewonen of te belichamen, komen we tot wat we – met Merleau-Ponty – als het centrale mysterie van het lichaam ervaren: het behoort namelijk tot het zichtbare. We kunnen het zien terwijl het lichaam tegelijk ook bron van waarneming blijft. Dezelfde mysterieuze dualiteit en wisselwerking betreft ook het huis en de stad, die we niet alleen kunnen zien en ervaren, maar die op hun beurt zelf worden omgevormd tot uitgangspunten van de waarneming van waaruit we een omliggende wereld kunnen benaderen en onderzoeken. Lichamen, huizen en steden zijn niet louter *geziene dingen*, maar zijn zelf ook bronnen van waarneming die *doen zien*!

Uit een onbewoonbare materiële natuurwereld van domme, botsende elementen creëert het bewonen een wereld van ziende lichamen en van geziene dingen. Dit bewonen scheidt een spel van licht en duisternis waarin huizen, steden en lichamen aan de ene kant verlichte en zichtbare dingen zijn, en aan de andere kant onzichtbare, duistere bronnen van zichtbaarheid worden. Lichamen zijn enerzijds ongeziene bronnen van waaruit een licht straalt op een omgevende wereld, en anderzijds geziene dingen die zelf in het licht van een ander lichaam staan.

Een stok in de hand van een blinde of een pen in die van een schrijver blijft geen vreemd natuurlijk ding, maar wordt bewoond. Dit ding wordt daarbij omgeto-

verd tot een deel van het menselijk lichaam dat op zijn beurt op de omgeving een licht uitstraalt. Schrijvend transformeren we een 'natuurobject' tot een lichaam en tot een deel van ons bestaan.

In beide voorbeelden – van de stok van de blinde en van de pen van de schrijver – vraagt het bewonen om een aanpassingstijd. Op een nieuwe plek voelen we ons zelden thuis; nieuw gereedschap moeten we eerst een poosje hanteren alvorens we het volkomen vertrouwd in de hand voelen. Bewonen veronderstelt altijd een vorm van gewennen; het betreft een vorm van gewennen (zie het Latijnse *habere*, *habitat*, *habitus*) waarin we onverschillige, natuurlijke stoffen of objecten omvormen tot dingen die ons leven stutten en funderen. Bewonen is altijd een belichaming van onze natuurlijke omgeving; het creëert een menselijk lichaam uit wat zich aanvankelijk als onverschillige materie presenteert. In dit perspectief is een ziek of gepijnigd lichaam in de eerste plaats een lichaam dat tot wonen minder in staat is en dat zich daarom uit een bewonende transformatie van de wereld terugtrekt. Een gepijnigd of ziek lichaam raakt daarbij opgesloten in een egoïsme van bekommernis waaruit juist de kracht tot het uitstralende, transformerende en belichtende wonen ontbreekt. Het is op dezelfde manier dat zieke of geestelijk gestoorde gebouwen zich uit buurt en gemeenschap terugtrekken, terwijl gezonde gebouwen altijd een omgeving scheppen waarin hun aanwezigheid bijzonder opvalt. Gezonde gebouwen zijn charismatisch zoals, in omgekeerde zin, zielsarme gebouwen ons van het leven weghouden.

Een bezielde huis of een levendige stad introduceert ons in een tot nu toe onbekende zienswijze waarin we nieuwe mogelijkheden ontdekken voor het voelen, zien en denken. Een groots gebouw plaatst ons onder de bekoring van een plaatselijke choreografie die in staat is een nieuwe vorm te geven aan onze bewegingen, aan ons lopen en staan. Bovendien situeert het ons ademen, ons ageren en ons denken in een ander ritme en tempo. Bij de ontmoeting van een bezielde lichaam treden we een nieuwe wereld binnen die ons aan onverwachte taken blootstelt en die ons met nog niet eerder waargenomen mogelijkheden en mysteries confronteert. Zo leidt het venster van een huis onze blik naar buiten en wij ontdekken daarbij misschien het wijidse panorama van een stad of een intieme tuin of een fascinerend binnenkoertje. Een mooie trap leidt ons naar boven, een balkon bewaart ons binnenin een bepaald perspectief, een deur leidt ons naar buiten. We bewonen pas een huis zodra we ons met dit uitzicht kunnen identificeren, zodra we het als ons eigen inzicht en uitzicht beginnen te ervaren en te ontwikkelen. Dit bewonen staat daarbij altijd in een zekere contrastverhouding met het toeristisch of esoterisch genieten en bewonderen van iets louter nieuws en vreemds. Het bewonen van een plaats of een gebouw vangt dus aan op het moment waarop we het als beginpunt – en niet als eindpunt – van onze waarneming ervaren.

Kernpunt van ons denken over het menselijk lichaam en de woonplaats is de mysterieuze transsubstantiatie waarin natuurobjecten tot bewoonbare dingen worden vergeestelijkt en waarbij iets, dat wij waarnemen, tot bron van zien wordt. Dit

mysterie bewoont allereerst ons eigen lichaam. Hoe komt het dat mijn lichaam creatief terugwijkt voor de dingen waarbij het hen een plaats aanbiedt waarin ze zelf kunnen verschijnen? Is die oorspronkelijke, als een in ons vlees gelegen mogelijkheid niet al een gebaar van gastvrijheid, waaruit zich een menselijke wereld kan ontwikkelen? Hoe komt het dat mijn hand, als ze iets aanraakt, zelf doorzichtig begint te worden, zich als het ware terugtrekt of uitwist om de hardheid, zachtheid, warmte, ruwheid of broosheid van een voorwerp te onthullen? Vormen dit onthullend terugwijken en deze oorspronkelijke gastvrijheid niet al een eerste principe van en voor alle architectuur?

Hoe is het mogelijk dat, als we iemand lezen of naar iemand luisteren, het gordijn van materiële strepen en krassen op papier of het gehis en gesuis van materiële geluiden plotseling kan wijken, kan opengaan en ons een fraai landschap van avonturen en gedachten kan tonen? Hoe wordt een keukentafel, die we ooit in een uitstalraam zagen staan, die we toen bewonderden en als object bekeken, dan die zelfde tafel, eenmaal gekocht en in ons huis geplaatst, de stille ondersteuning van onze gesprekken met huisgenoten en vrienden? Hoe is het mogelijk dat een solied gebouwde lichaam, huis of stad zich zonder kabaal terug kan trekken en zich kan omvormen tot een hechte *basis* van een menselijke gemeenschap?

Al deze vragen brengen ons terug naar de tweedelige aard van lichamen als, enerzijds zichtbare en tastbare dingen, en anderzijds als een geestelijke kracht tot een ondersteunend en gastvrij terugwijken voor een drempel. Het is deze kracht en mogelijkheid van het terugwijken dat ons in staat stelt te zien, te voelen en te denken. Het is diezelfde kracht die zich in oprechte gastvrijheid uit. En het is weer diezelfde kracht die ons werkelijk menselijk maakt en ons in staat stelt te wonen en te bouwen.

Ongetwijfeld is de beleving van deze tweeledigheid van onze lichamelijke van uiterst belang voor de vorming van ons geestelijk leven. Dat is dan ook de reden waarom de psychologie zoveel belang hecht aan de confrontatie van het kind met zijn spiegelbeeld. In deze confrontatie realiseert het kind zich dat zijn eigen lichaam niet slechts donkere bron van zichtbaarheid is, maar dat het tegelijk een zichtbaar en kwetsbaar ding is dat van buitenaf door anderen geheel bekeken en beoordeeld kan worden. Paranoia zoekt zich met die buitenstaande blik te vereenzelvigen. Narcisisme zoekt een soortgelijke beheersing van de tweeledigheid door een intern circuit te vormen dat de blik van de andere buitensluit. Maar een huis of een lichaam zonder buiten houdt op een huis of een lichaam te zijn en wordt een gevangenis van een geïsoleerde ziel.

Een bewustzijn dat bovendien geen gastvrije drempel erkent en de blik en het oordeel van anderen buitensluit, veroordeelt zichzelf tot geestelijke verarming en anomie. Het geestelijk leven verdwijnt dan in een zee van oppervlakkigheid, van eindeloze karwijtjes, vreugdeloze verslaving, compulsieve herhaling en het behalen van vruchteloze successen en Pyrrusoverwinningen. Zo is het mogelijk een leven van de buitenwereld af te schermen, waardoor het innerlijk leven uiteindelijk tot een

spiegelbeeld van een buiten verschraalt. Zo'n leven laat zich beheersen door een permanente waakzaamheid over het eigen voorkomen, over wat men zegt, over hoe men zich gedraagt. Het centrum van het leven wordt overgedragen bijgevolg op de spiegel en de echo, zodat alle initiatieven, elke werkelijke verdieping in een taak, elke diepe betrokkenheid in een relatie door het waakzame gezichtspunt van buitenaf in de knop wordt gesmoord.

Het is verder ook mogelijk zelfs dat waakzame externe perspectief buiten te sluiten. Het lichaam of het gebouw wordt dan een verstikkende tempel van de innerlijkheid. Er hangen doeken over alle spiegels, grendels bewaken alle deuren en de gordijnen blijven altijd dichtgetrokken. Dit buitensluiten van elk buiten heeft als doel ons wijs te maken dat we onzichtbaar en daardoor onbeoordeelbaar zijn en dat het recht om ons zelf te zien en te beoordelen alleen aan onszelf toekomt. Dit neurotisch buitensluiten en dit aan de buitenwereld onttrekken van elk binnen vinden hun uitwerking zowel in de psychologie en in de filosofie, als in de theologie en in de architectuur.

Als zo'n spiegel het leven overheerst, wordt het lichaam tot een levenloze correcte verschijning, vertoont het een onaantrekkelijke perfectie. En als zelfs de spiegel en het buiten uit ons leven worden gebannen, wordt ons uiterlijk een gehavend masker, raakt de blik afwezig en onontvankelijk, wordt hij star en fixeert zich op de lege verte. Een gebouw of een lichaam dat de spiegel tot de enige wet van het leven maakt, verloochent daarbij zijn eigenlijke spirituele taak. Die taak bestaat er in zelf een bemiddeling te zijn tussen een duistere bron van alle zichtbaarheid en het geziene, of tussen de onpeilbare grond van ons initiatief naar buiten en de tegemoetkomende aanwezigheid van de ander. In beide gevallen ontwijkt het lichaam, het huis, de stad hun bemiddelende bestemming om van een buiten naar binnen en van een binnen naar een buiten te gaan. Elk gebouw of lichaam met een ziel verbindt daartegenover het buiten met een binnen en het zelfde met het andere.

*

Onze discussie over het onderlinge verband tussen het menselijk lichaam, het huis en de stad verplaatst zich dus in een richting waar het mogelijk is deze als bezielde creaties te benaderen. Het wordt daarbij mogelijk aan gebouwen eisen te stellen die niet zozeer verschillen van die welke we aan onszelf en onze medemensen stellen. We spreken dan minder over esthetische en functionele aspecten van gebouwen en openen daartegenover een discussie over hun gedrag en hun karaktertrekken. We vragen dan hoe een gebouw ons tegemoet komt, hoe het ons begroet en ontvangt. We vragen ons af hoe we ons voelden toen we over de drempel stapten. Wisten we ons daarbinnen geborgen, en leidde het gebouw ons naar een aantrekkelijke gastvrije ruimte? Was het mogelijk die nieuwe wereld met de ons bekende wereld te verbinden? Maakte het gebouw als gastheer *plaats* voor ons verleden en boodt het ons vooruitzichten op een toekomst? Was het zich als gastheer bewust van zijn om-

geving en werd er *plaats gemaakt* gedurende ons bezoek voor de grote mysteries van ons leven?

Lichaam, huizen en steden vinden hun luister juist in het tussenspel dat van een binnen naar een buiten leidt. Een geheel gesloten en in zichzelf gekeerd lichaam is uiteindelijk een lijk. Een volkomen gesloten gebouw, een van zichzelf geobseede stad, een gesloten ideologie – alle hebben het kenmerk dat ze de menselijke geest verstarren en verdrijven. De grote taak van de architectuur valt dus niet geheel samen met die van het materiële huisvesten, van het beschermen tegen de natuurlijke elementen, noch met die van het vervoer van lucht, water of electriciteit. Die taak bestaat er vooral in te getuigen van de wederzijdse overgang van een binnen naar een buiten, van een heden naar een verleden en van een eigen leven tot het leven van nabije en verre anderen. Een narcistisch gebouw, een gebouw door functies geobsedeerd, een gebouw dat niets méér wil zijn dan een stoffelijk omhulsel, verarmt de geest. Want de geest komt alleen daar tot bloei waar een geborgen *binnenruimte* uitziet op een onoverzienbaar, onvoorspelbaar, maar altijd veelbelovend *buiten*.

Noten

¹Rudolf Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, New York, 1975, p. 79.

²Ibidem, p. 62.

³K. Bloomer & C. Moore, *Body Memory and Architecture*, Londen, Yale University Press, 1978, p. 11.

⁴Christian Norberg-Schulz, *Intentions in Architecture*, Cambridge Mass., M.I.T. Press, 1965, p. 124.

⁵Geert Bekaert, *Omtrent wonen*, Deurne-Antwerpen, Kluwer, 1976, p. 103.

⁶Francesco di Giorgio Martini, *Trattati di Architettura*, Milaan, Il Polfilio, 1967.

⁷Vitruvius, *Handboek bouwkunde*, Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1997, pp. 85-86 (III.1.).

⁸Erwin Panofski, *Meaning in the Visual Arts*, New York, Garden City, 1957, p. 64.

⁹Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*, New York, Rizzoli, 1977, p. 113.